

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

УДК 94(477.51)«1648/1783»

Роман ЖЕЛЄЗКО
(Ніжин)

Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648–1783 роки)

Українська козацька держава другої половині XVII – наприкінці XVIII ст., відома в історіографії як Гетьманщина, являла собою справжню мілітаризовану державу, де військовий чинник перебував на першому місці й визначав основні завдання зовнішньої та внутрішньої політики гетьманського та полкових урядів. Війна, супроводжувана численними військовими походами і битвами, була головним ремеслом козацтва на теренах усієї Гетьманщини. Поряд із наступальними операціями та зарубіжними походами не забували козаки й про оборону власних земель. Ключову та домінуючу роль у системі оборони Гетьманщини відігравали укріплені міста-фортеці, розташовані на кордоні з сусідніми державами.

Незважаючи на достатню увагу українських істориків до власне військової історії козацької держави, поза увагою дослідників залишається місце і роль окремих полкових міст у системі оборони Гетьманщини. Одним із таких міст був Ніжин – провідний осередок українського державотворення козацької доби, центр однойменного найбільшого на Лівобережжі козацького полку другої половини XVII ст., у межах якого розміщувалися гетьманські резиденції Батурина (1669–1708, 1750–1764) та Глухів (1708–1750).

Свого часу окремі аспекти історії м. Ніжин як фортеці у системі оборони Гетьманщини знайшли своє відображення в наукових доробках істориків М. Грушевського, М. Костомарова, О. Апанович, Л. Мельника й інших. Означена тематика була об'єктом досліджень й ніжинських учених і краєзнавців XX – початку XXI ст., зокрема М. Петровського, М. Бережкова, В. Шушта, Ю. Москаленка, О. Морозова, Г. Самойленка й інших. Поряд із тим, комплексне дослідження місця та ролі м. Ніжина у системі оборони Гетьманщини й досі залишається «білою плямою».

Метою даної статті є спроба висвітлити місце і роль Ніжина у системі оборони Гетьманщини впродовж 1648–1783 років

крізь призму історії ніжинської фортеці, еволюції Ніжина як центру виробництва і зберігання зброї та пороху означеного періоду.

Починаючи з 1648 р. завдання захисту північно–східних кордонів козацької держави від можливих нападів з боку Великого Князівства Литовського та Московського царства покладалося на Ніжинський козацький полк, зокрема його найміцнішу фортецю – м. Ніжин. Згідно розвідок ніжинського краєзнавця Ю. Москаленка, про Ніжин «валами оборонний» мова йде вже в документах першої чверті XVII ст. [17, с. 4]. За свідченням арабського мандрівника Павла Алеппського, у середині XVII ст. укріплені городища міст, зокрема Ніжина, склалися із замку та посаду, в яких знаходилися дерев'яні фортифікаційні споруди, культові та житлові будинки [22, с. 708, 728]. Така структура забудови міст дозволяла витримувати тривалі облоги та давала можливість забезпечити у своїх стінах населення як Ніжина, так і навколишніх сіл.

Ключовою оборонною спорудою в Ніжині була фортеця, збудована ще у польський період за кресленнями французького інженера Г. де Боплана й оточена земляним валом і глибоким ровом, заповненим водою. Ймовірність проектування Ніжинського замку саме французьким інженером є доволі високою, адже на твердження історика В. Косика, на 1630–1635 роки припали будівництво за його участі польських фортець і замків у Барі (1631), Бродах (1632–1633), Новому Конецполі (1634–1635) та Кодаці над Дніпром (1635) [8, с. 6]. У другій половині XVII ст. Ніжинський замок мав кілька веж. Кожна вежа носила свою назву, отриману або від місцевих козаків, або московських стрільців, які розміщувалися у тут починаючи з 1659 р. На сьогодні відомі назви двох веж, згадуваних у 1668 р. ніжинським воєводою Іваном Ржевським: «Веселуха» і «Московська» [1, с. 226].

Член-кореспондент Української академії архітектури В.В. Вечерський так характеризує міські оборонні комплекси другої половини XVII ст.:

Висота валу від 3 до 10 метрів при мінімальній верхній ширині 3 метри; рови вузькі й глибокі, до 8 метрів; їхні стіни закріплювалися дубовими зрубами. Від валу рів відділяла берма – горизонтальна площа завширшки до 2 метрів. По периметру фортеці у рівнинній місцевості розчищали відкриту площину – еспланаду. Стіни будували у вигляді частоколу, який у тогочасних документах називається «тином дубовим»; рідше – у вигляді стіни з брусів... [5, с. 50–51].

З приходом до лівобережних міст московських воєвод, дерев'яні башти фортець, зокрема ніжинської, починають використовуватися як бастіони, на верхніх платформах яких встановлюють гармати.

Кожна фортеця Ніжинського козацького полку мала вилазки, таємні підземні ходи, галереї, що виводили до води, фортечного рову або за межі фортечних укріплень. Відомо, що після руйнацій в роки українсько-московської війни 1667–1668 років Ніжинський замок був відбудований московськими стрільцями наприкінці 1671 – на початку 1672 р. З поміж інших робіт було збудовано нову таємну вилазку довжиною 5 сажнів [3, с. 648–649]. Вилазка мала два входи: один у Покровському передмісті, а інший з бійницею – на самому дні рову. Водночас, біля башти «Веселухи» було збудовано дві вилазки через міську стіну: одну до р. Остер довжиною 8 сажнів, а другу – навпроти Старого міста в рів довжиною 5 сажнів. За наказом ніжинського воєводи І. Ржевського (1666–1672), всі новозбудовані ходи вгорі, знизу і з боків були обнесені «дубовим лі-

сом» [3, с. 648-649]. Ніжинський замок розбудовувався та зміцнювався й у наступні роки – так, наприклад, у першій половині XVIII ст. він мав аж десять вилазок [4, с. 129].

Наявність у Ніжині артилерії перетворювала полковий центр у неприступну фортецю. Доказами цього є неодноразові спроби московських, польських, татарських і козацьких військ захопити цей замок. Наявні сьогодні джерела й історіографія дозволяють стверджувати, що в другій половині XVII ст. Ніжинський замок щонайменше 8 разів витримував облогу, під час якої вороги знищувати дерев'яні передмістя, проте не могли здолати власне захисні замкові стіни. Так, безуспішними виявилися набіги військ литовського князя Януша Радзивілла в 1651 р. [14, с. 16], три спроби московських військ захопити Ніжин у травні 1659 р. [12, арк.7 зв.], дві спроби військ Ю. Хмельницького і татар в січні-лютому [29, с. 177–178] й листопаді 1661 р., одна спроба польського короля Яна II Казимира у грудні 1663 р. [18, с. 17], штурм союзних полякам козаків ніжинського полковника Г. Гуляницького в грудні 1663 р. [23, с. 263]. Семимісячну облогу витримав Ніжинський замок й упродовж січня-серпня 1668 р., коли ніжинські козаки полковника Артема Мартиновича (1667–1668) намагалися вибити звідти московських стрільців воєводи І. Ржевського [1, с. 217–229]. Найбільше, як відомо з «Чернігівського літопису» та «Актів, що стосувалися історії Південної та Західної Росії», Ніжин постраждав 11 серпня 1668 р., під час карального походу в Україну військ кн. Григорія Ромодановського [25, с. 64]. Московські війська спалили все дерев'яне передмістя та вивели до полону в Московію місцеве населення.

Поступова інкорпорація українського козацького війська до військової системи Московської держави сприяла поступовій перебудові Ніжинського замку відповідно до російського зразка. Так, у 1714 р. під керівництвом інженера-полковника Бреклінга було проведено реконструкцію замку в Ніжині «за Вобановим манером»: збільшено габарити 5 наріжних бастионів, їхні профілі доведено до нормативних, модернізовано профілі рову та валу [5, с. 54]. Реставрація російським урядом Ніжинського замку в першій чверті XVIII ст. сприяла тому, що, незважаючи на територіальну віддаленість до татарського степу на півдні, фортеця в Ніжині була включена до п'яти штатних на Лівобережній Україні, призначених для захисту від турецько-татарських нападів [4, с. 128].

Повноцінних рис «за Вобановим манером» ніжинський замок набув у продовж 1745–1749 років унаслідок реставраційних робіт під керівництвом французького інженера Данієля де Боскета. Замку було надано геометрично правильних обрисів – витягнутого понад річкою Остром п'ятикутника. На кутах споруджено п'ять бастионів. Кути укріплення винесені вперед із таким розрахунком, щоб забезпечити прямий і фланговий вогонь уздовж рову та валу укріплення. Фаси, тобто частини оборонної огорожі, відповідали напрямку вогню. До замку прибудовано форт, який тримав під прицілом південно-східні, південні та південно-західні ділянки прилеглої місцевості, оскільки ця частина цитаделі не мала перед собою такої перепони для ворожого наступу, як р. Остер [26, с. 515].

Згідно з «Планом Нежинской крепости с ближним строением», датованим 1749 р., межі Ніжинського замку проходили уздовж берега р. Остер від мосту навпроти сучасної вул. Московської на схід, далі поза сучасною багатопверховою забудовою на вул. Подвійського та пл. Заньковецької й знову вул. Московською – до того-таки мосту через р. Остер (в районі «Московських» воріт сучасного ринку; відтак Ніжинський замок у цілому по-

вторював контури цього самого сучасного ринку). Згідно розвідок Ю. Москаленка, вхід до фортеці вів через міст над ровом і через bastion навпроти сучасної вул. Гоголівської. З північного боку Ніжинського замку був вихід на берег р. Остер [17, с. 4].

У другій половині XVIII ст. ніжинський замок як порубіжна фортеця починає занепадати. Поступове ослаблення Кримського ханства та Речі Посполитої зменшувало ймовірність їх військового походу на територію Українського Лівобережжя. Відбувалося руйнування замкових стін. До нинішнього часу ніжинський замок не зберігся. Його поодинокі залишки протягаються уздовж сучасних вулиць Набережної, Леніна, Братів Зосимів, Шевченка, Лашенка та Богдана Хмельницького [6, с. 12], території сучасної ніжинської школи № 1 [27, с. 13].

Варто зауважити, що незважаючи на розміщенні в м. Ніжині резиденцію ніжинських полковників і декількох сотень місцевих козаків, з часу прибуття до міста московських воєвод і стрільців Ніжинський замок перебував під їхнім контролем. Починаючи з 1709 р. замком опікувався ніжинський комендант – посада, що перейняла на себе функції воєводи. Лише в 1764 р., з ліквідацією посади коменданта, Ніжинський замок був повернутий у підпорядкування ніжинського полковника Петра Розумовського (1753–1771) [17, с. 4]. Таким чином, упродовж 135-річного існування Гетьманщини фортеця у Ніжині лише впродовж 1648–1659 років та 1764–1783 рр. перебувала у підпорядкування гетьманського уряду, в інший же час виконував оборонні функції Московського царства (Російської імперії), а в дійсності – захищаючи життя московських стрільців та їхніх сімей, що проживали в Ніжині.

Не останню роль в обороні мешканців м. Ніжина відігравали його монастирі, розміщення яких могло захистити населення вразі небезпеки. До таких монастирів, зокрема, належав Введенський жіночий монастир, який у другій половині XVII ст. знаходився ще за межами міста й слугував своєрідним спостережним пунктом. На початку XVIII ст. за сприяння гетьмана Івана Мазепи було збудовано кам'яний Благовіщенський собор [21, с. 189], обнесений кам'яною стіною, що теж сприяло посиленню обороноздатності Ніжина.

Висвітлюючи місце Ніжина у системі оборони Гетьманщини у 1648–1783 роках, варто зупинитися й на виробництві ніжинськими козаками й міщанами різноманітної зброї, зокрема, гармат, пороху та шабель. Так, історик Л. Мельник наголошує, що починаючи з 1648 р. у м. Ніжині здійснювалося лиття гармат для регулярної армії [13, с. 126]. Збережені джерела свідчать, що гармати з'явилися на озброєнні ніжинських козаків після Зборівського договору з Річчю Посполитою 1649 р. Так, у січні 1654 р. ніжинські гармати стріляли під час приїзду до Ніжина московського посольства на чолі з боярином Василем Бутурліним [17, с. 4]. Вагоме місце в обороні м. Ніжина місцеві гармати почали відігравати починаючи з 1660-х років, зокрема під час українсько-московської війни 1667–1668 років. З повідомлень ніжинського воєводи І. Ржевського царю Олексію Михайловичу довідуємося, що під час українсько-московських боїв у Ніжині 4 травня 1668 р. московські стрільці відбили у ніжинських козаків полковника А. Мартиновича мідну гармату [1, с. 225]. Підтвердженням власного виробництва гармат ніжинськими козаками є відомості наведені І. Крип'якевичем. Описуючи Ніжин у 1666 р., історик згадує ковальський цех, в якому було 25 майстрів різних спеціальностей, зокрема 8 пушкарів [9, с. 301]. З тексту перепису 1666 р. довідуємося імена 7 з 8 пушкарів, що межкали в

Ніжині: Марко Жученко, Василь Слесарь (безрукий), Андрій Коваленко, Демид Ломаченко, Левко Степанов, Олександр Конвісар, Мойсей Шираєнко [19, с. 24].

Після поразки Гетьманщини у війні з Московським царством і спалення м. Ніжина в 1668 р. військами кн. Г. Ромадановського, росіяни відібрали у ніжинських козаків всю артилерію. Питання про її повернення було піднято під час гетьманування Дем'яна Ігнатовича (Дем'яна Многогрішного) (1669–1672). Після особистого звернення гетьмана та чолобитних ніжинців московський цар Олексій Михайлович приймає рішення повернути гармати українським козакам. Підтвердженням відповідного указу царя є лист ніжинського воеводи І. Ржевського до Москви з повідомленням про передачу відібраних у ніжинських козаків і міщан гармат українському гетьманові [2, с. 166].

Якою ж була кількість гармат у м. Ніжині та Ніжинському козацькому полку в другій половині XVII ст.? Дослідниками військової історії встановлено, що до 1709 р., коли московський цар Петро I (1689–1725) відібрав артилерію в українських козаків, кожна сотня полку мала 2–3 гармати [4, с. 53]. Це дозволяє визначити приблизну кількість гармат у Ніжинському козацькому полку на початку XVIII ст. Зважаючи на те, що в роки гетьманування Івана Мазепи (1687–1709) Ніжинський полк складався з 20 сотень, полкова артилерія загалом могла нараховувати від 40 до 50 гармат.

У мирний час усі полкові гармати Ніжинського козацького полку розміщувалися в Ніжині в сотенних центрах. Відповідальним за гармати був ніжинський полковий осавул. Оскільки гармати мали суттєву вагу, їх ремонт здійснювався на місці їх дислокації у полковому центрі. До нього залучалися досвідчені ковалі, теслярі й стельмахи з ремісничих цехів Ніжина та майстри з навколишніх сіл [4, с. 54]. Натомість, у військовий час більшість гармат забиралася ніжинськими козаками в похід. Зазвичай у Ніжині залишалися лише дрібнокаліберні гармати й одна невелика гармата для сторожових команд. У середині XVIII ст. кожен полк Гетьманщини, що вирушав у похід, повинен був мати при собі 3 гармати. Така кількість визначалася російським головнокомандуючим у співвідношення з гарматами російської армії [4, с. 53].

Процес інкорпорації державних структур козацької держави до складу Російської імперії передбачав і ліквідацію самостійності Гетьманщини у сфері володіння власним гарматним арсеналом. З 1764 р. Генеральна військова артилерія була підпорядкована Другій Малоросійській колегії. Остаточну ліквідацію артилерійського відомства визначив указ малоросійському генерал-губернаторові від 26 жовтня 1781 р., виданий у продовження реорганізаційних заходів зі створення намісництва. Зокрема, наказувалося розподілити наявний гарматний парк поміж губернськими містами, а рангові землі генеральної та полкових артилерій передати у відання директорів економії, що управляли казенними селами [19, с. 296–297]. У цей час була ліквідована й артилерія Ніжинського козацького полку, що здебільшого знаходилася у м. Ніжин.

Поряд із литтям гармат, козаки м. Ніжина й сотенних центрів Ніжинського козацького полку займалися виготовленням пороху, зокрема селітри – основного його складового матеріалу. Сировиною для одержання селітри слугувала земля городищ, старих могил, валів, попіл тощо. З початку XVII ст. право виготовлення селітри належало виключно козацькому стану, що використовував з цією метою береги чисельних в Україні річок, озер, ставків і боліт. У Гетьманщині виробництвом селітри займалися, здебільшого, північні полки, що мали відповідні географічні умови. До їх числа належав і Ніжинський козаць-

кий полк, на землях якого протікали річки Десна, Сейм, Остер, Удай, Івотка, Шостка, Смолянка, Вир й інші [11, с. 49–50]. Початком регулярного виробництва селітри на Ніжинщині прийнято вважати роки гетьманування Івана Мазепи (1687–1709) [7, с. 117]. Водночас, за твердженням історика П. Кулаковського, перші селітрянки на землях Ніжинського козацького полку з'явилися напередодні Хмельниччини. Так, у березні 1647 р. чернігівський скарбник Станіслав Угорницький отримав право виробляти селітру на землях північніше с. Лосинівки в напрямку до с. Володькова Дівиця (південна частина сучасного с. Червоні Партизани Носівського району Чернігівської обл.) [10, с. 36].

Ніжинськими краєзнавцями встановлено, що одна з селітрянок розташовувалася в м. Ніжині біля впадіння р. Вир в р. Остер. Селітрянка з руйнаціями збереглася до нашого часу й її рештки можна побачити в районі нинішнього нового корпусу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Зовні селітрянка являла собою високий довгий пагорб, насипаний над ямою глибиною 5–6 метрів. Восени до цієї ями шарами складали листя, дрібне гілля, вапно, землю, соломку. Все це добре поливали водою та щільно засипали землею з пагорба. Через 3 роки яму розривали. Унаслідок мікробіологічних процесів у селітрянці утворювалися гранули селітри, яку потім перевозили до порохових заводів.

У XVIII ст. селітра, виготовлена ніжинськими козаками, звозилася до порохового заводу в м. Шостка Воронізької сотні, що мав загальнодержавне значення. Завод було створено у серпні 1739 р. на основі млина на однойменній р. Шостка за 30 верст від м. Глухова. Таким чином, починаючи з 40-х років XVIII ст. Ніжинський козацький полк повністю забезпечував себе порохом, постачав його до інших полків, Запорізької Січі та забезпечував ним підрозділи російської регулярної армії, розташовані на території України. Місцем зберігання готового пороху було сотенне м. Короп, звідки цей стратегічний продукт розподілявся між іншими полками [4, с. 82]. Водночас, два кам'яні погребі для зберігання пороху розташовувалися й у полковому Ніжині [17, с. 4].

Найбільш поширеною холодною зброєю серед козацтва була шабля. Запозичена від сусідніх тюркських племен вона швидко набула популярності в Україні, а її попит здебільшого забезпечувався власним виробництвом. Кожен полк козацької держави, створеної в 1648 р., виготовляв шаблі для власного козацтва. Не був винятком і полковий Ніжин. Перші відомості про виготовлення шабел у Ніжині датуються 1666 р. Так, з-поміж працівників ніжинського ковальського цеху не останню роль відігравали шабельники Грицько та Василь [19, с. 24]. За твердженням сучасного дослідника історії козацьких шабел Д. Тоїчкіна, згадки про наявність шабельників серед ніжинських цехових майстрів і розвинута торгівля в м. Ніжині дозволяють стверджувати, що шляхта й заможні ніжинські козаки могли купувати для себе і своєї військової дружини шаблі місцевого виробництва [24, с. 135].

Підтвердженням розвитку ковальства, а отже і виробництва шабел у Ніжині другої половини XVII – кінця XVIII ст. можуть слугувати мікротопоніми сучасної Ніжинщини. Так, два райони (кутки) сучасного Ніжин носять назву «Ковалівка». «Ковалівки» також зустрічаються як назви кутків й у селах сучасного Ніжинського району Погребець [15, с. 7] і Григорівка [16, с. 7]*.

---

* Останнє в «Генеральному слідстві про маєтності Ніжинського полку» згадується під старою назвою Мильники.

Отже, місто Ніжин було однією з найбільших і найміцніших фортець Лівобережної України впродовж 1648–1783 років, відіграючи ключову роль у системі оборони північно-східних кордонів Гетьманщини. Будучи важливим осередком із виробництва гармат, пороху та шабель, Ніжин володів необхідним військовим арсеналом, що в поєднанні з міцними стінами та 3–7 сотнями місцевих козаків (у різний період існування Гетьманщини) дозволяло неодноразово відбивати напади литовських, польських, московських і татарських військ. Гарматний арсенал Ніжинського козацького полку, левова частка якого зосереджувалася у Ніжині, та порох місцевого виробництва забезпечували як військові потреби Гетьманщини, так і Запорізьку Січ, а в XVIII ст. – і російські гарнізони. Виготовлена ніжинськими майстрами і козаками зброя здійснила свій внесок у розвиток Національно-визвольної революції 1648–1657 років й низку перемог українського козацького війська та російської армії, зокрема над військами Османської імперії та Кримського ханства, у другій половині XVII – XVIII ст.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. VI. – СПб. : В типографии Эдуарда Праца, 1869. – IV + 280 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. VIII. – СПб., 1875. – 400 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. IX. – СПб. : Типография М. Этингера, 1877. – 988 + 24 с.
4. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович ; АН Української РСР, Інститут історії. – К. : «Наукова думка», 1969. – 224 с.
5. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 320 с.
6. Зозуля С.Ю. Структура сегменту нерухомих пам'яток пам'яткоємного середовища Ніжина / С.Ю. Зозуля // Сіверщина в історії України : Збірник наукових праць. Вип. 5. – К. ; Глухів, 2012. – С. 9–21.
7. Історія Української РСР : У 8 т. і 10 кн. / Г.Я. Сергієнко [та ін.]. Т. II. – К. : АН УРСР, 1979. – 616 с.
8. Косик В. Передмова // Боплан Г. Опис України : Пер. з фр., приміт. та передм. В. Косика. – Львів : НВП «Мета», 1998. – С. 3–11.
9. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич – К. : АН УРСР, 1954. – 535 с.
10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) : Наукове видання / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
11. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
12. Лилеев М.И. Иван Золотаренко, нежинский полковник. Статья. Черновой автограф // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 127, спр. 161, 18 арк.
13. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л.Г. Мельник. – К. : Освіта, 1995. – 192 с.
14. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу на Сіверщині / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 12–28.
15. Мікротопоніми Ніжинщини // Ніжинський вісник. – 2013. – № 6. – 24 січня 2013. – С. 7.
16. Мікротопоніми Ніжинщини // Ніжинський вісник. – 2013. – № 8. – 31 січня 2013. – С. 7.
17. Москаленко Ю. Ніжинський замок / Ю. Москаленко // Під прапором Леніна. – 22 жовтня 1982. – С. 4.
18. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663–1664 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15–24.
19. Пиріг П. Перепис населення українських міст XVII ст. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 16–82.
20. Полное собрание законов Российской империи в 45 томах. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.– Т. XXI. – 1083 с.

21. *Самойленко Г.В., Самойленко С.Г.* Культурне життя в Ніжині у XVII–XVIII ст. : монографія / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 219 с.
22. *Семенов П.П.* Географическо-статистический словарь Российской империи в 4 томах / П.П. Семенов. – Т. II. – СПб., 1865. – 898 с.
23. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Серія «Україна крізь віки» в 15 томах. Т. 7. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
24. *Тоїчкін Д.* Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д. Тоїчкін ; Інститут історії України. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 368 с.
25. Чернігівський літопис (1587–1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 56–74.
26. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / під ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – 1006 с.
27. *Шевченко В.Д.* Сторінки з далекого минулого / В.Д. Шевченко // Ніжин і Ніжинщина : в 2-х кн. – К., 1962. – Кн. 1. – С. 11–17.
28. *Шуст В.* З історії нашого міста / В. Шуст // Радянський Ніжин. – 1962. – 11 жовтня (№ 121 (5616)). – С. 4.
29. *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К. : Основи, 2003. – 644 с.

Желєзко Р.А. Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648–1783 роки)

У статті на основі наявної джерельної бази та історіографічного доробку зроблена спроба висвітлити місце і роль міста Ніжина у оборонній системі Гетьманщини (1648–1783). Особлива увага звернена на історію ніжинської фортеці, ролі Ніжина як центру з виготовлення зброї (шабель) та осередку з виробництва селітри та зберігання пороху.

Ключові слова: Гетьманщина, Ніжин, Ніжинський замок, Ніжинський козацький полк, порох, селітра, шабля.

Желєзко Р.А. Город Нежин в системе обороны Гетманщины (1648–1783 гг.)

В статье на основе имеющейся источниковой базы и историографического наследия сделана попытка выяснить место и роль города Нежина в оборонной системе Гетманщины (1648–1783 гг.). Особое внимание обращено на историю нежинской крепости, роли Нежина, как центра по изготовлению оружия (сабель) и оплот по производству селитры и хранения пороха.

Ключевые слова: Гетманщина, Нежин, Нежинский замок, Нежинский казачий полк, порох, селитра, сабля.

Zheliezko R.A. Nizhyn in the defense system of the Hetmanate (1648–1783)

On the basis of available sources and historiography revision is made the attempts to highlight the role and place of the city Nizhyn in the defense system of the Hetmanate (1648–1783). Particular attention is paid to the history of Nizhyn fortress, role of the Nizhyn as a center of the manufacture of weapons (saber) and the focus of the production of saltpeter and storage of gunpowder.

Key words: Hetmanate, Nizhyn, Nizhyn Castle, Nizhyn Cossack Regiment, gunpowder, saltpeter, saber.

[надійшло до редакції: 20.02.2014 р.]